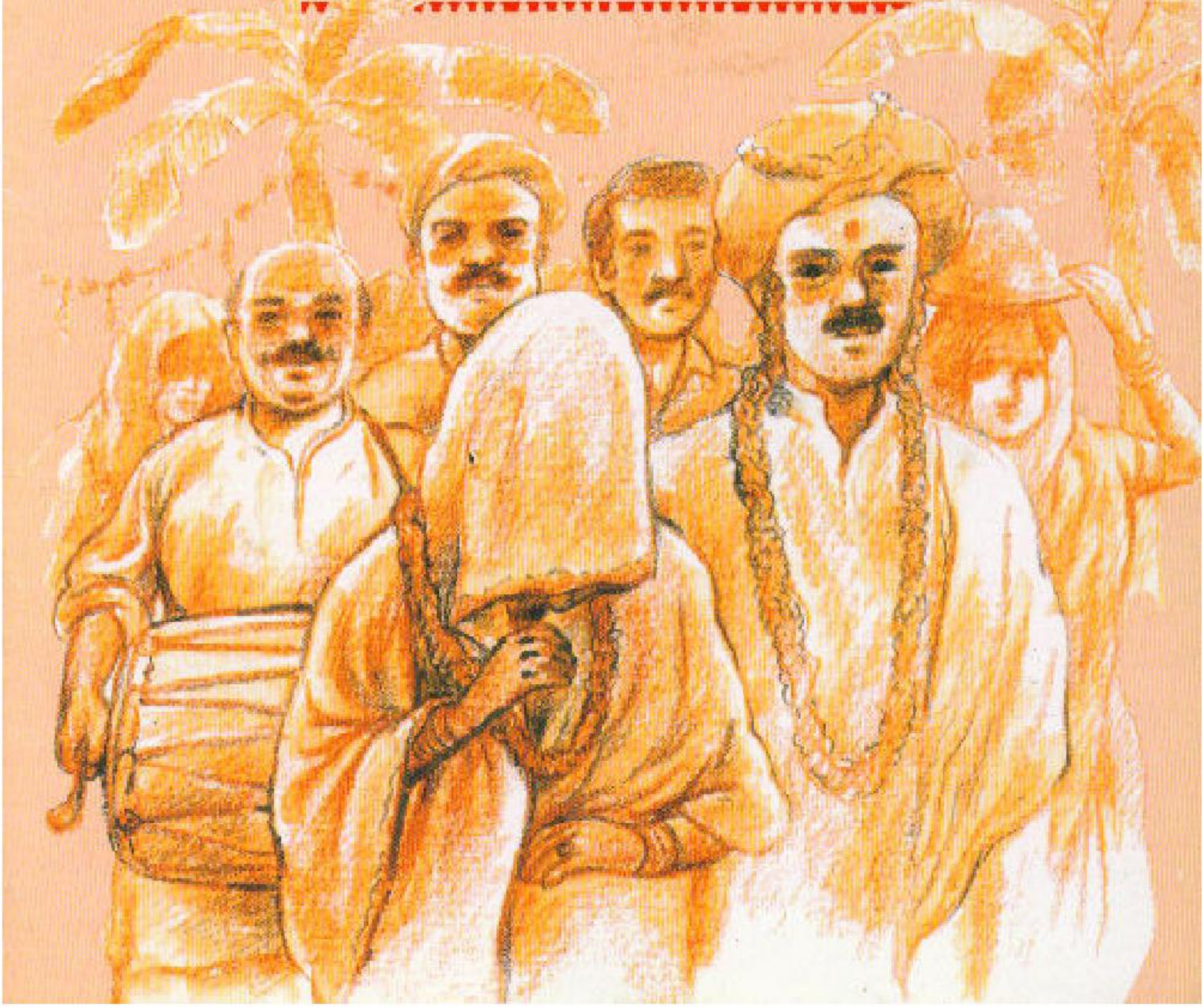
दोन हात

इस्मत चुगताई

कला: शुद्धसत्व बसू

इस्मत चुगताई

उर्दू साहित्यविश्वात इस्मत चुगताई यांचे एक वेगळे स्थान आहे. त्यांनी समाजाच्या रूढीवादी परंपरा कधीही स्वीकारल्या नाहीत. आपल्या कथांमधून त्यांनी सामाजिक वास्तवाचे असे चित्रण केले की ते नाकारता येत नव्हते. त्यांच्या काही प्रमुख कादंबऱ्यांमध्ये "जिद्दी" आणि "टेढी लकीर" यांचा समावेश आहे.

काही काळ चुगताई चित्रपट निर्मितीतही गुंतलेल्या होत्या. माणसांकडून एकमेकांवर होणारा अन्याय आणि समाजाचा पोकळपणा, अनेकदा उपहासाच्या माध्यमातून, उघड करण्याची कला त्यांच्यात होती. "दोन हात" ही अशीच एक कथा आहे.

KATHA

त्या वृद्ध झाडूवालीच्या डोळ्यांत अश्रू चमकले. तिचा मुलगा, राम अवतार, घरी येत होता.

तब्बल तीन वर्षांनंतर!

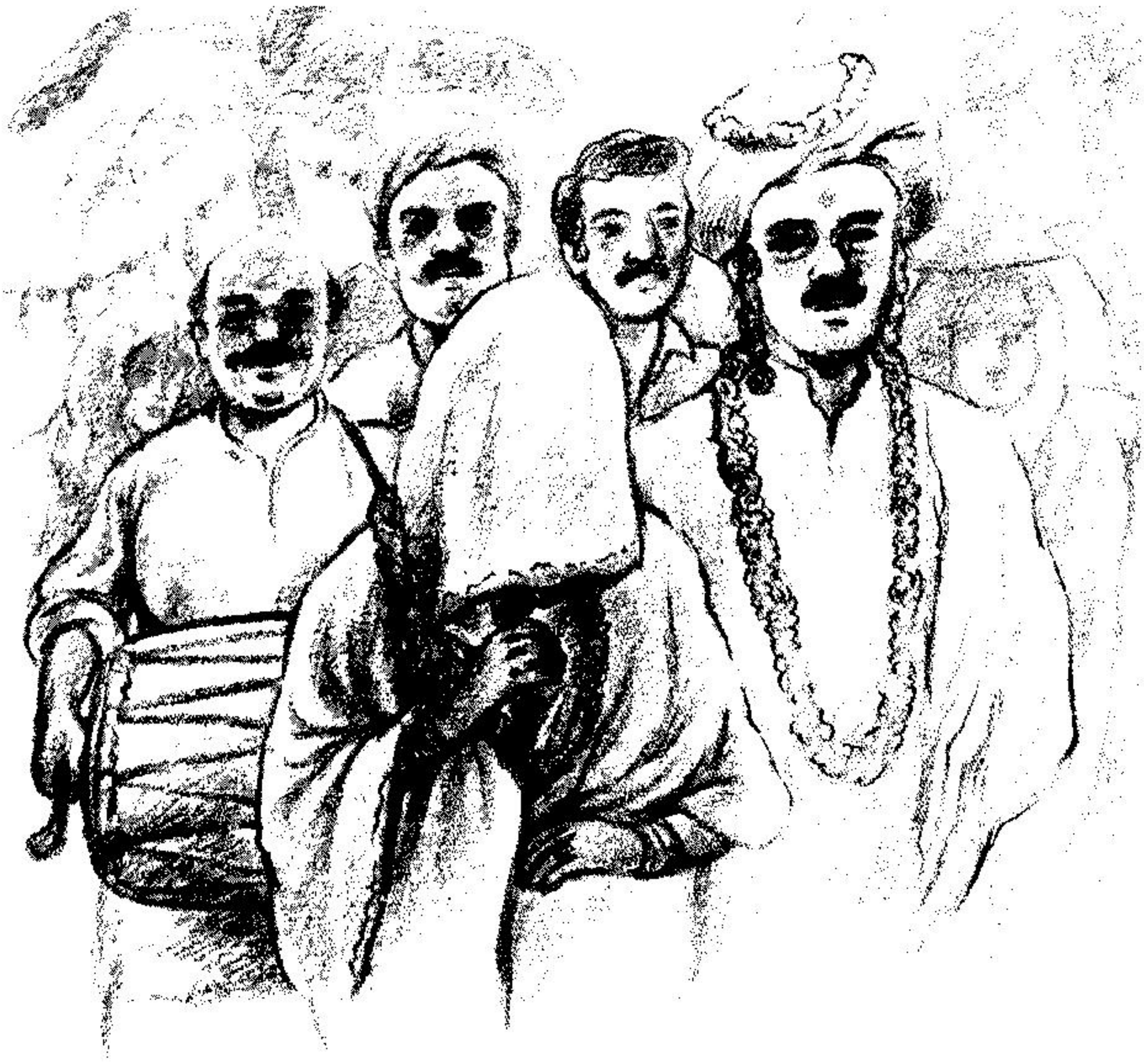
त्याच्या लग्नाच्या पहिल्याच वर्षी त्याला सैन्यात भरती व्हायचं होतं. अखेर तो इतक्या काळानंतर आता परत येत होता.

परिसरातील प्रत्येकजण राम अवताराची वाट पाहत होता. त्याच्या परत येण्यावर जे नाट्य घडणार होते, त्याची ते सर्व आतुरतेने वाट पाहत होते.

हे मान्य आहे की, राम अवतार तोफा किंवा बंदुका चालवण्यासाठी आघाडीवर गेला नव्हता. तरीही, सैनिकांची घाण साफ करण्यात आपला वेळ घालवल्यामुळे, त्याच्यात सैनिकांचा थोडासा तोरा नक्कीच आला असणार. याशिवाय दुसरे काय असणार? जेव्हा त्याला आपल्या पत्नीच्या कृत्यांबद्दल कळेल, तेव्हा त्याचा नक्कीच संताप होईल.

जेव्हा ती वधू म्हणून पहिल्यांदा आली होती, तेव्हा ती नाजूक, गोऱ्या रंगाच्या सौंदर्याची मूर्ती होती. जोपर्यंत राम अवतार होता, तोपर्यंत तिचा एक फूट लांब घुंघट तिच्या चेहऱ्यावर लटकत असे. ज्या दिवशी तिचा पती आघाडीवर गेला, त्या दिवशी ती अनावर रडली होती. काही काळ, ती डोळ्यात अश्रू आणि मान झुकवून घाणीची टोपली ओढत राहिली.

मग, हळूहळू तिच्या घुंघटाची लांबी कमी होऊ लागली. राम अवतार निघून गेल्याच्या क्षणीच सर्व काही बदलल्यासारखे वाटले. आता ती सतत खदाखदा हसत असे आणि तिच्यात एक नवीनच, नखरेलपणा आला होता. जेव्हा कधी ती कमरेला घाणीची टोपली घेऊन आणि तिच्या पितळी बांगड्यांचा किणकिणाट करत जात असे, तेव्हा लोकांचा श्वासच थांबत असे. धोब्याच्या हातातून साबणाची वडी निसटून तलावात पडत असे; स्वयंपाकी पोळी तव्यावर जळण्यासाठी सोडून देत असे; पाणी वाहणाऱ्याची बादली थेट विहिरीच्या तळाशी बुडत असे.

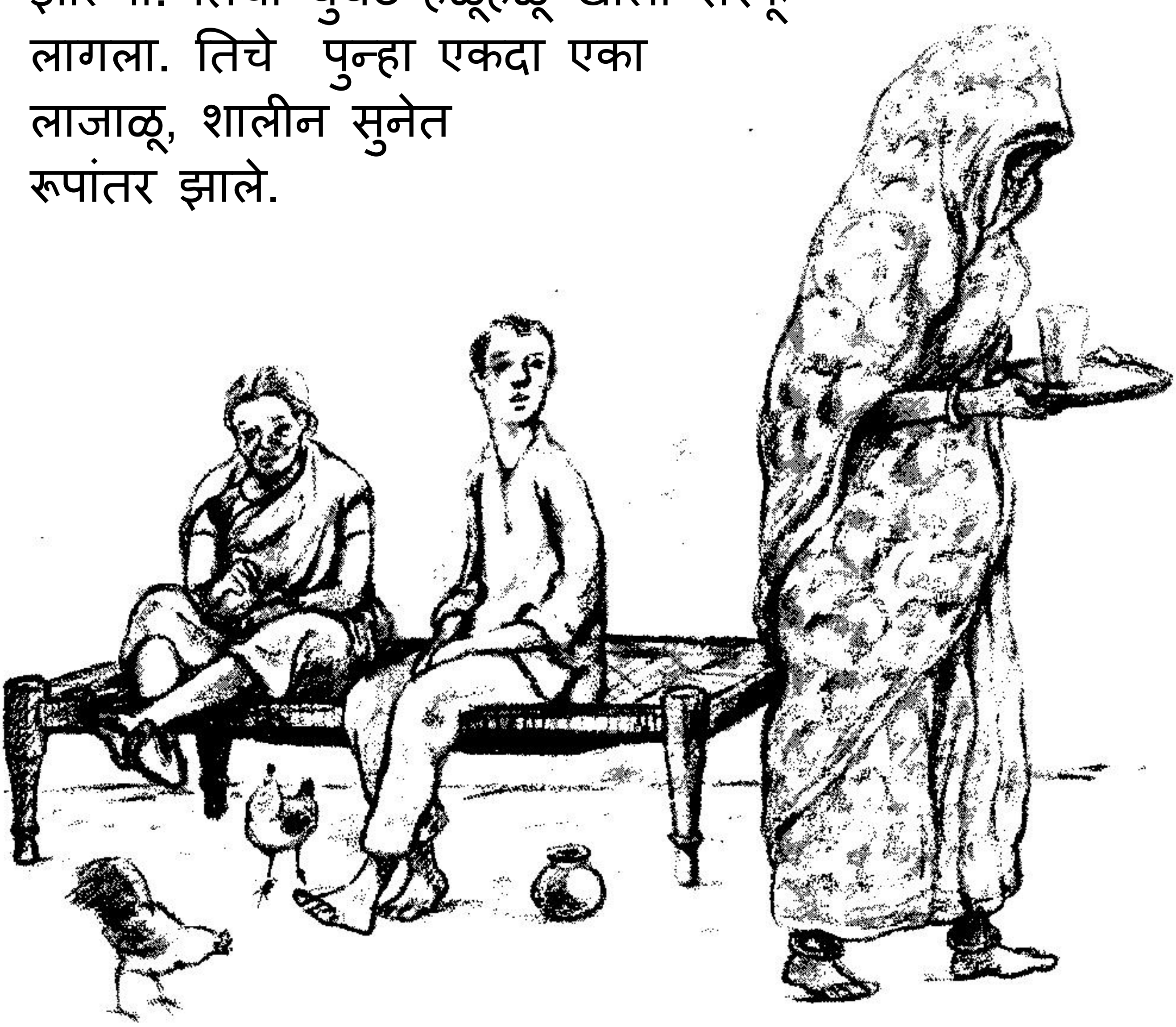
तिचे नाव गोरी असले तरी, प्रत्यक्षात ती काळ्याकुट्ट रंगाची होती. तिचे नाक रुंद आणि चपटे होते, तोंड मोठे होते आणि तिचे दात असे दिसत होते की जणू त्यांना कधी स्वच्छच केले नव्हते. डोळ्यांना जाड काळे काजळ लावल्यानंतरही तिच्या उजव्या डोळ्यातील तिरळेपणा स्पष्ट दिसत असे. तिचे कंबरही लवचिक नव्हते; पण उरलेल्या अन्नाचे तुकडे खाऊन तिने ते रुंद केले होते.

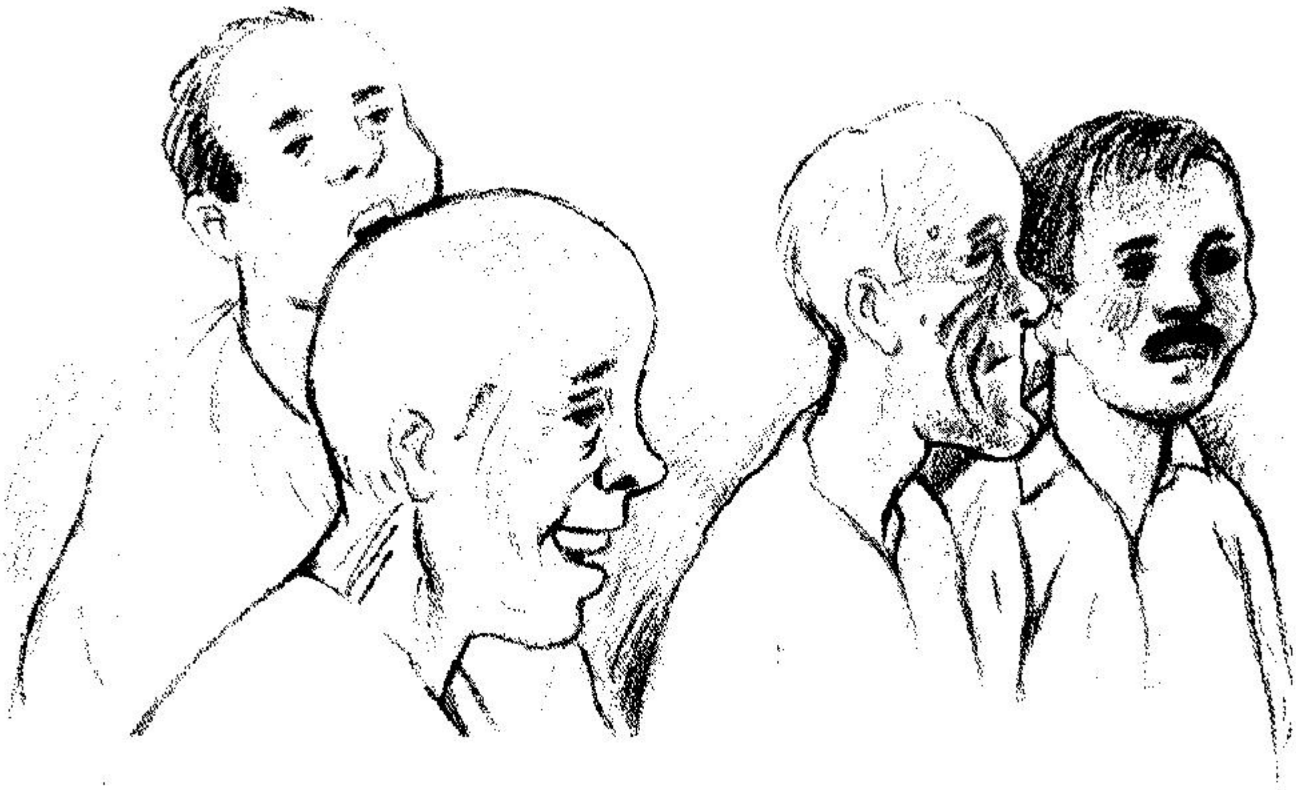
तरीही, ती जिथे जिथे जायची, तिथे तिथे ती खळबळ माजवायची—जणू काही वादळच.

रामअवतार निघून गेल्यावर, त्या वृद्ध झाडूवालीच्या सुनेने सर्व कामे आपल्या ताब्यात घेतली. त्या वृद्ध स्त्रीचे उतारवयाचे दिवस पूर्णपणे त्या तरुण स्त्रीच्या श्रमावर, तिच्या दोन्ही हातावर अवलंबून होते. सुनेचे खरे स्वरूप त्या वृद्ध स्त्रीला माहीत होते, पण दोनशे रुपयांना विकत घेतलेल्या सुनेला परत पाठवण्याची ताकद तिच्यात नव्हती. तिचे वडील चारशे रुपयांना तिचे दुसरे लग्न लावून देणार होते. पण ती वृद्ध स्त्री एकटीच संपूर्ण परिसराची कामे कशी सांभाळणार होती? असा विचार करून ती गप्प राहिली.

काही दिवसांनी, त्या वृद्ध झाडूवाली बाईचा पुतण्या, रतिराम, तिला भेटायला आला आणि तिच्याकडेच राहू लागला. अनेक बंगल्यांमध्ये वाढलेला कामाचा भार त्याने सांभाळला. त्याच्या गावात तो केवळ एक आळशी माणूस होता.

रतिरामच्या आगमनाने वातावरण पूर्णपणे बदलले. सुनेचे हसणे थांबले. तिच्या पितळी बांगड्या शांत झाल्या. तिचा घुंघट हळूहळू खाली सरकू लागला. तिचे पुन्हा एकदा एका लाजाळू, शालीन सुनेत रूपांतर झाले.

मग एके दिवशी, दाढीवाल्या पोलीस इन्स्पेक्टरने सुनेचे आणि रतिरामचे अनैतिक संबंध सर्वांसमोर उघड केले. त्या वृद्ध झाडूवाली बाईला बोलावण्यात आले; पण चौकशी केल्यावर तिने आरडाओरडा करत विरोध केला. ती म्हणाली की, लोक विनाकारण तिचे शत्रू बनले आहेत. राम अवतार दूर असल्यामुळे लोक तिच्या सुनेकडे घाणेरड्या नजरेने पाहू लागले आहेत. ती वृद्ध बाई म्हणाली की, गोरी सकाळ-संध्याकाळ आपल्या पतीची आठवण काढते आणि त्याच्यासाठी अश्रू ढाळते, जीवापाड कष्ट करते आणि कोणालाही तक्रार करायला वाव देत नाही.

काही काळानंतर, सुनेच्या प्रेमप्रकरणाच्या चर्चा ओसरू लागल्या; लोक विसरू लागले. तरीही, चौकस लोकांना काहीतरी गडबड असल्याची जाणीव झाली. सुनेचे स्पष्टपणे फुगलेले पोट लोकांच्या नजरेपासून जास्त काळ लपून राहू शकले नाही. लोकांनी त्या वृद्ध स्त्रीला समजावण्याचा प्रयत्न केला: "रामअवतार परत येण्यापूर्वी रतिरामला अपमानापासून वाचवा—सुनेवर उपचार करून घ्या. गर्भपात सहज करता येईल."

पण त्या म्हातारीला काय झाले होते कोणास ठाऊक? जे संकट ती सहज टाळू शकली असती, त्याकडे तिने डोळेझाक करून ते अनियंत्रितपणे वाढू दिले.

काही दिवसांनी सुनेने एका मुलाला जन्म दिला. मुलाला विष देण्याऐवजी, ती म्हातारी आनंदाने हसली हे पाहून लोकांना आश्चर्य वाटले. रामअवतार नोकरीत गेल्यानंतर दोन वर्षांनी झालेल्या नातवाच्या जन्माचे तिला अजिबात आश्चर्य वाटले नाही. तिने लगेच त्याच्यासाठी एक पत्र लिहिले: "रामअवतारला खूप-खूप प्रेम. घरी सर्व काही ठीक आहे. बातमी अशी आहे की तुझ्या घरी एका मुलाचा जन्म झाला आहे. हे पत्र तार समजून लवकर घरी ये."

जेव्हा राम अवतार परत आले, तेव्हा तो मुलगा सुमारे एक वर्षाचा होता. त्याला पाहताच, ती वृद्ध स्त्री त्यांच्या कमरेला बिलगून रडू लागली. मुलाला पाहून, एका वडिलांप्रमाणेच राम अवतारही लाजू लागला. त्यांने पटकन आपली पेटी उघडली आणि त्यातून एक लाल रंगाचे जाकीट व पिवळे मोजे बाहेर काढले.

राम अवताराच्या या वागण्यामुळे लोकांना आश्चर्यापेक्षा जास्त संताप आला.

“सांगा पाहू, तुम्ही तीन वर्षांनी परत आलात, नाही का?”

“मला खात्री नाही, साहेब; ते थोडे जास्त किंवा कमी असू शकते.”

“पण इथला मुलगा एक वर्षाचा आहे.”

"तो त्या वयाचा दिसतो, पण खरा बदमाश आहे!" राम अवतार लाजत म्हणाला.

“आता, तुम्ही स्वतःच याचा उलगडा करा.”

“मी काय शोधून काढू, साहेब?”

“मूर्खा! हे कसं झालं?”

“मला कसं कळणार, साहेब? हे देवाचंच काम आहे.”

“देवाचंच काम! बकवास—हा मुलगा तुमचा असू शकत नाही.”

“मग मी काय करू, साहेब... मी गोरीला चांगलाच चोप दिला,” तो रागाने भडकत म्हणाला.

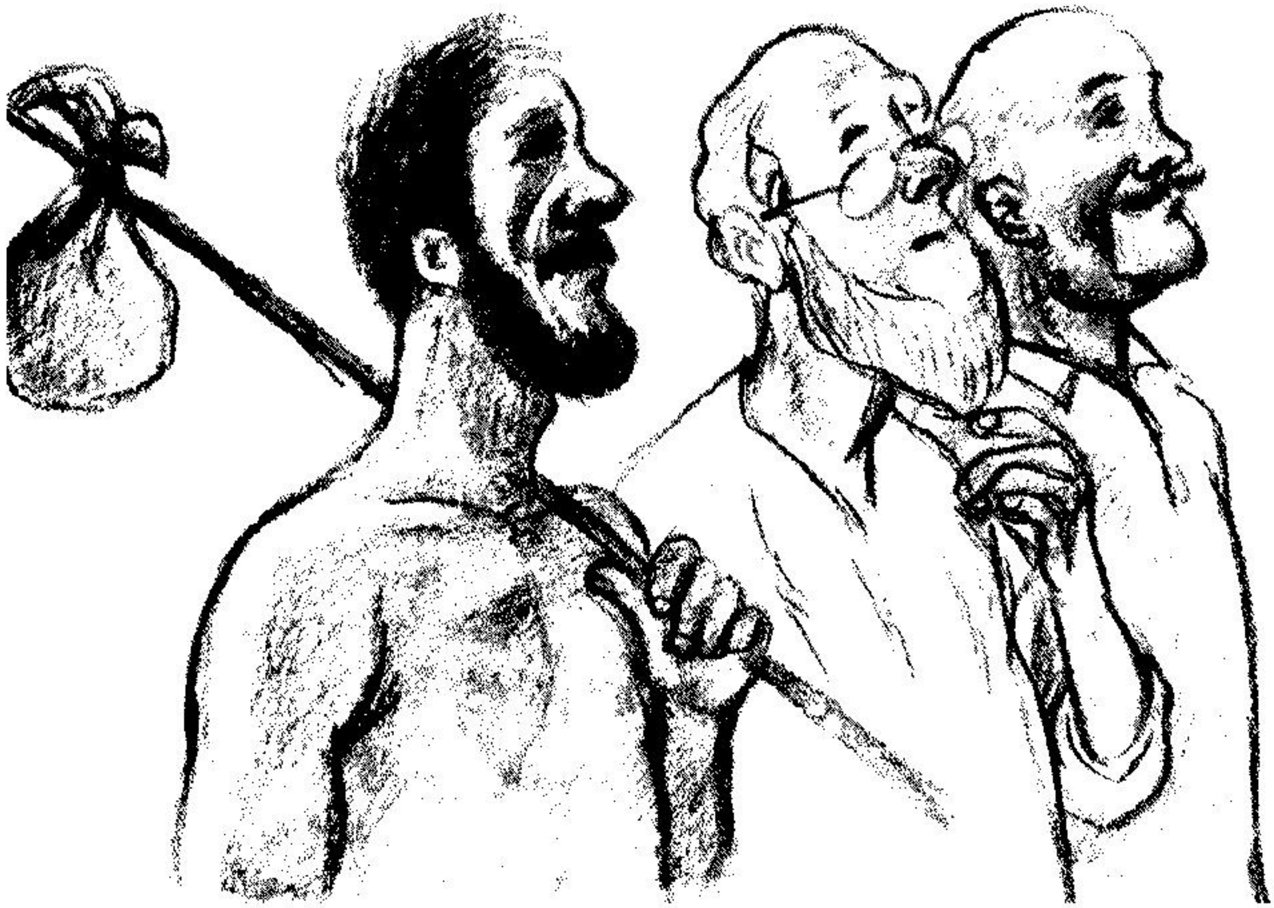

“ए... गोरीला बाहेर काढा —तुम्ही तिला सरळ बाहेर फेकून का देत नाही?”

“नाही, महाराज, हे शक्य तरी आहे का?” राम अवतार गयावया करू लागला.

“का नाही?”

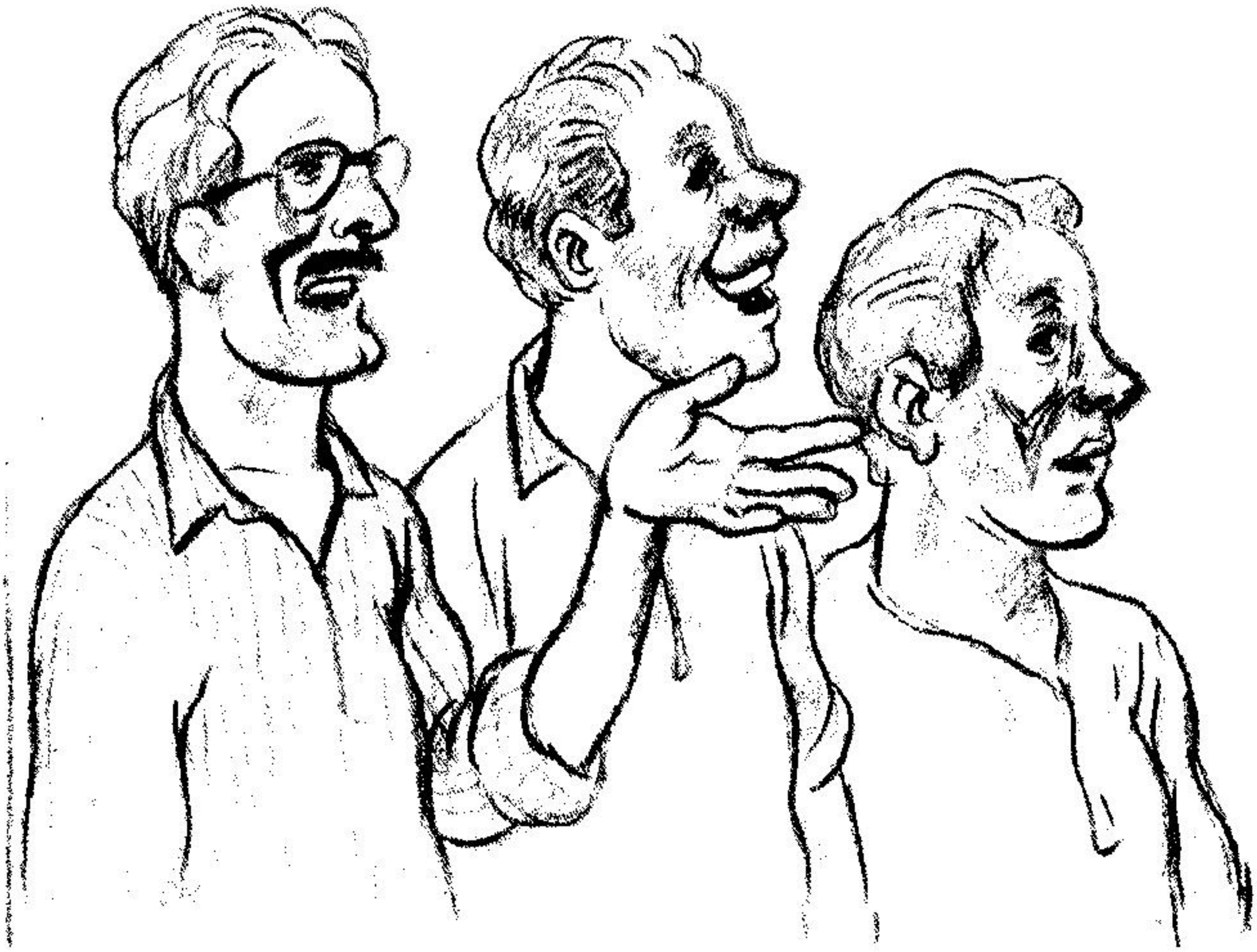
“हुजूर, दुसऱ्या लग्नासाठी आणखी दोन-तीनशे रुपये कुठून आणणार? आणि त्यावर समाजाच्या खाण्यापिण्याचा खर्च आणखी एक-दोनशे रुपये लागेल.”

“अरे दादा, तुम्हाला समाजाचं पोट का भरावं लागतं? तुमच्या सुनेच्या दुष्कृत्यांचे परिणाम तुम्हालाच का भोगावे लागतात?”

“मला माहीत नाही, साहेब, आमच्यात असंच घडतं.”

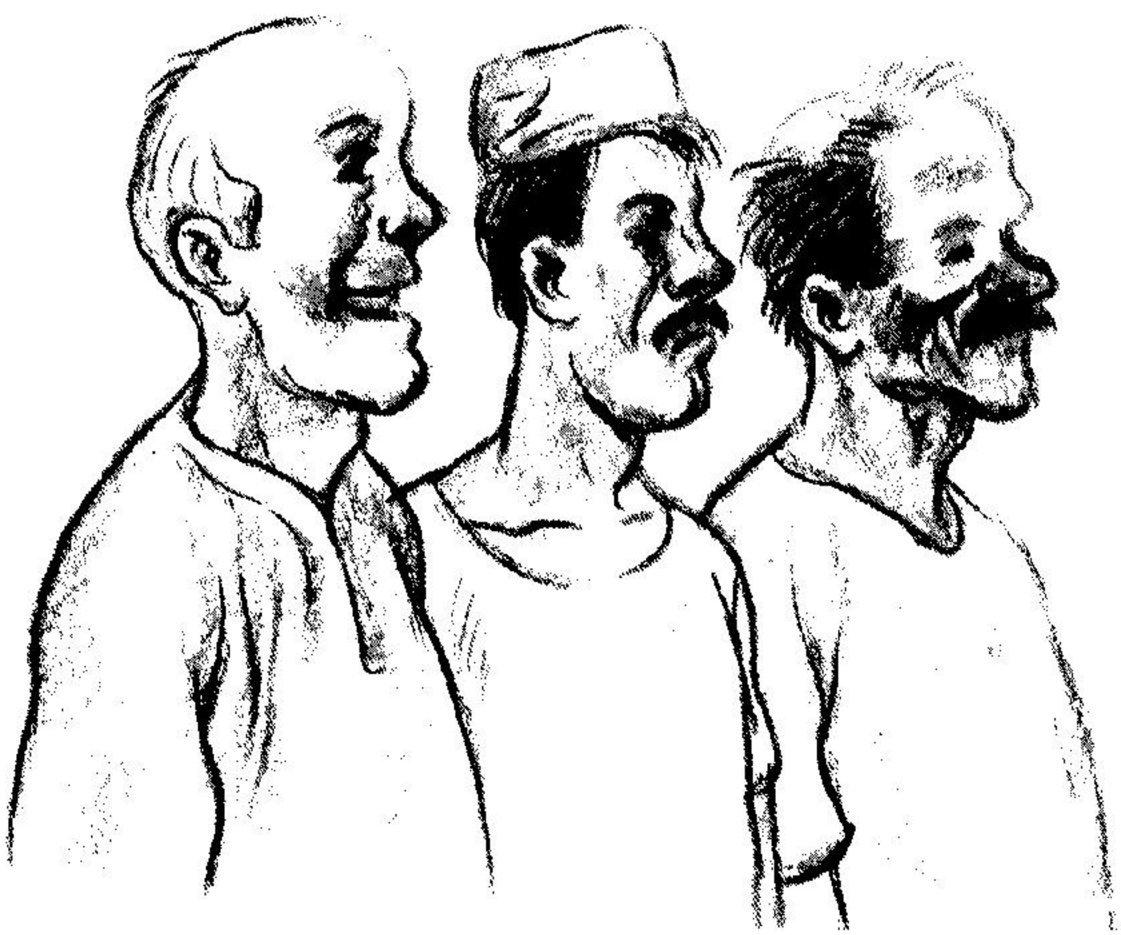
“पण तो मुलगा तुमचा नाही, राम अवतार... तो त्या रतिराम नावाच्या नराधमाचा आहे.”

“तर काय झालं, साहेब, रतिराम माझा भाऊ आहे, अनोळखी नाही, तो माझ्या रक्ताचा आहे.”

“तू पूर्णपणे मूर्ख आहेस.”

"साहेब, जेव्हा तो मुलगा मोठा होईल, तेव्हा तो मला मदत करेल," राम अवताराने कळकळीने समजावले. "तो मला माझे म्हातारपण निभावून नेण्यास मदत करेल."

आणि कोणत्यातरी अज्ञात कारणामुळे, राम अवतारासोबत सर्वांनीही आपली मने झुकवली.

जणू काही लाखो हातांनी त्यांची हृदये भरून टाकली होती, असे हात जे ना अनौरस होते, ना गुलाम. हे केवळ जिवंत हात होते, जे जगाचा भार हलका करत होते.

समाप्त